

BİZANS BRONZ KONKAV (İÇBÜKEY) SİKKELERİ VE KÜTAHYA MÜZESİ'NDEKİ DEFİNE

Zeliha DEMİREL-GÖKALP*

ABSTRACT

Byzantine Bronze Concave Coins and a Hoard in Kütahya Museum

The subject of this paper is a Byzantine bronze concave coin hoard in the Kütahya Museum. This hoard was seen during a study conducted at the museum in 2013. It contains 41 coins. The concave coins were first minted during the reign of Constantine IX (1042-55) as histamena. During the reign of Alexios I (1081-1118), this method was also introduced to produce bronze issues. Scholars have used the term *scyphate* since the 19th century to define Byzantine concave coins based on Latin sources. However, in the Byzantine sources the term “*trachy*” defines the concave coins. There is still no definitive answer to why the Byzantines started to mint concave coins. Moreover research of these coins still contain many problems of attribution and dating due to poor striking, defective legends and unattractive appearance of the coins. Several concave bronze coin hoards have been recorded in Bulgaria, other places in Balkans, south of Greece, and Western Anatolia. The hoard in the Kütahya Museum comes from Uluköy in Sandıklı, Afyonkarahisar in ancient Phrygia. The hoard contains coins of Isaac II (24), Alexius III (14), Bulgarian Imitatives (2) and Theodore I (1). The total weight of the hoard is 111.61 g., with an average weight of 2.72 g. and the average diameter of the coins is 24.4 mm. The region where the hoard comes from was not under the Byzantine rule at the 12th century. In addition the region was located on a main road starting from Constantinople and leading over Eskişehir-Afyon-Sandıklı-Dinar combining with Ephesus and Denizli in Asia Minor. The hoard in the Kütahya Museum is dated between years 1185-1205 / 1212? Therefore, the year 1185 can be accepted as a terminus post quem for the hoard. The hoard is not belonging to the pre-1185, but it is dated after the Latin occupation of 1204.

Keywords: Byzantine, Coin, Concave, Trachy, Hoard, Kütahya.

* Doç. Dr. Zeliha Demirel-Gökalp, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir. E-posta: zdgokalp@anadolu.edu.tr

Kütahya Müzesi'nde gerçekleştirilen çalışmalar, Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca kabul edilen 1208E123 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

ÖZET

Bu makalenin konusu Kütahya Müzesi'nde yer alan Bizans bronz konkav sikke definesidir. 2013 yılında müzede gerçekleştirilen çalışmada tespit edilen söz konusu define 41 adet sikkeden oluşmaktadır. Bizans döneminde ilk konkav sikke IX. Konstantinos (1042-55) döneminde *histamenon* olarak basılmıştır. Bronz konkav sikkelerin basımı ise ilk kez I. Aleksios döneminde (1081-1118) görülmektedir. Konkav sikkeler için 19. yüzyılda bilim insanları Latin kaynaklarına dayanarak *scyphate* terimini kullanmışlardır. Ancak Bizans dönemi kaynaklarında konkav sikkenin karşılığı olarak *trakhea* terimi kullanılmıştır. Bizans'ın neden konkav sikke basmış olduğunun hala kesin bir cevabı yoktur. Üstelik bu sikkeler atıf ve darphane sorunu yanısıra basit basımlı, kötü görünümlü ve hatalı lejand içermektedir. Bronz konkav sikke defineleri yoğun olarak Bulgaristan, Yunanistan'ın güneyi, Anadolu'nun batısı ve Balkanların batısında görülmektedir. Kütahya Müzesi'ndeki definenin buluntu yeri ise Afyonkarahisar-Sandıklı İlçesi-Uluköy'dür. Yani define Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu bölümünde bulunmuştur. Definedeki sikkeler II. Isaakios (24), III. Aleksios (14), Bulgar taklidi (2) ve I. Theodoros (1) dönemlerine tarihlenmektedir. Definenin toplam ağırlığı 111.61 gr., sikkelerin ortalama ağırlığı 2.72 gr ve ortalama çapları 24.4 mm'dir. Definenin ele geçtiği bölge 12. yüzyıl sonunda aslında Bizans'ın hakimiyeti altında değildir. Aynı zamanda definenin ele geçtiği bölge başkent Konstantinopolis'den başlayan Eskişehir-Afyon ve Sandıklı üzerinden Dinar'a gelen ve Batı Anadolu'da Efes ile Denizli yolu ile birleşen ana yollardan biri üzerinde yer almaktadır. Kütahya Müzesi'ndeki define 1185-1205/1212? yılları arasına tarihlenmektedir. Dolayısıyla 1185 yılını define için terminus post quem olarak kabul edebilir. Yani define 1185 yılı öncesine ait olmamakla birlikte 1204 yılı Latin İşgali sonrasına tarihlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Sikke, İçbükey, Trakhea, Define, Kütahya.

Bizans numismatik tarihinde ilk konkav sikke IX. Konstantinos (1042-55) döneminde *histamenon*¹ olarak basılmış ve 1050'li yıllarda Bizans'ın sürekli formu haline dönüşmüştür. Bu sikkeleri önceki sikkelerden ayıran en belirgin özellik, sikkenin düz yassı olmaması ve bir yüzün çukur diğer yüzünün bombeli olmasıdır². 1092 yılında I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde gerçekleştirilen para reformundaki³ yeni düzenlemede *histemenon*'un yerini, 24 karat yerine 20 ½ karata düşürülmüş *hyperperon*

¹ Histamenon, II. Nikephoros (963-969) döneminde solidus'un yerini alan standart altın sikkedir. IX. Konstantinos (1042-1055) ve sonrasında basılan konkav formda histamenonlar için bk. Füeg 2010, 273-276.

² Grierson 1982, 9.

³ I. Aleksios'un para reformu için bk. Hendy 1969, 39-49; Grierson 1999, 2, 11; Metcalf 1979, 105-106.

adıyla bilinen konkav sikke almış ve değeri 1092-1204 yılları arasında değişmeden kalmıştır. I. Aleksios'un reformundan sonra gümüş sikke ise eski önemine ve kalitesine ulaşamamış, ancak % 30-10'u gümüş olan *electron aspron trakhea*⁴ ve % 6-2'si gümüş içeren *billion trakhea* olarak adlandırılmış konkav sikkeler basılmıştır⁵.

Konkav Sikkelerin Terminoloji ve Daphane Sorunu, Basım Tekniği ve Dolaşımı

Konkav (içbükey) sikkeler için 19. yüzyıl bilim insanları tarafından '*scyphate*' (kap şeklinde iç bükey para) terimi kullanılmış ve sonrasında söz konusu bu terim literatürde yaygın olarak tercih edilmiştir. Ancak 20. yüzyıl başında bazı araştırmacılar örneğin Wroth 1908'de yayınlanan kataloğunda '*scyphate*' yerine İngilizce olarak "*concave*" (konkav-içbükey) terimini kullanmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla "*scyphate*" ya da "*concave*" bir isim ya da sıfat olarak 19. yüzyıldan beri numismatlar tarafından kullanılmaktadır. Güney İtalya'daki 11. ve 12. yüzyıl Latince kaynaklarda "*scyphate*" terimine rastlanmakla birlikte, imparatorluğun doğusunda aynı yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan bu tip sikke adına kaynaklarda rastlanmamaktadır. Doğru kaynaklarında nadiren sikke adının geçtiği göz önüne alındığında bu durum şaşırtıcı değildir. Ancak 11. yüzyıl manastır kayıtlarında sikke isimleri geçmektedir⁶. Bununla birlikte "*scyphate*" terimi geçen kayıtlar konkav sikkeler için her zaman belirleyici olmamaktadır. Örneğin 1024 tarihli Troia kaydında "*scyphati*" terimi kullanılmasına karşın, 1024 yılında (II. Basileios Dönemi) henüz konkav sikkelerin basılmamış olması söz konusu terim ile tanımlananın konkav sikkeleri işaret etmediği söylenebilir. Tam konkav sikkelerin IX. Konstantinos (1042-55) dönemi altın birimlerinde ortaya çıktığı göz önüne alındığında, konkav teriminin kökeni

⁴ Trakhea (Stamenon): Kelime anlamı değersiz, düşüktür. 11.-14. yüzyıllar arası basılan, billon ya da bronz konkav sikkeler.

⁵ Tekin 1999, 39; Grierson 1982, 10. Hyperpyron ve electron trakhea dönem kaynaklarında, alışımlarındaki beyazlıktan dolayı *aspron* trakhea olarak geçmektedir. Modern numismatikte billion ve electron olarak ayrılmıştır. Bk. Baker - Stahl 2013, 155, dn. 16.

⁶ "*Trakhea*" (İng. trachy) terimi ilk kez 1077 yılı tarihli "Mikhael Attaleiates Kuralı" isimli Bizans kaynağında geçmektedir. 1077 yılı tarihli söz konusu el yazması "Codex Constantinopolitanus Metochii Sancti Sepulchri 375" kaydı ile Atina Ulusal Kütüphanesi'nde, 1761 yılına tarihlenen kopyası ise İstanbul Patrik Kütüphanesi'nde Codex 85 olarak yer almaktadır. Bk. Talbot 2000, 343; Morrisson 2002, 265.

hususunda 1050 yılı öncesi kayıtların sağlıklı referanslar olmayacağı ortadadır. Güney İtalya kaynaklarında daha çok “pürüzsüz olmayan, kaba veya düzensiz” sikkeler için kullanılan bu terim yerine, Bizans belgelerinde kullanılan “*trakhea*” ya da daha teknik olması istenirse konkav (içbükey) terimini kullanmanın doğru olacağı görüşü yaygındır⁷.

Bizanslıların neden konkav sikke basmış olduğunun hala kesin bir cevap yoktur. Weller’e (1969, 235) göre bu soruya doğrudan “güç sembolü” olarak basıldığı yönünde bir cevap vermek mümkündür. Bununla beraber söz konusu durumun altın, gümüş ya da bronz düzgün kalıplı sikkeler için de geçerli olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu sikkelerin konkav tarafında (iç bükey) genellikle imparator tasviri yer alır ve sikkenin arka yüzü olarak tanımlanır. Tek bir sembol, yazı ya da kutsal bir figürün yer aldığı dış bükey yüz ise sikkenin ön yüzüdür⁸. 12. yüzyıl boyunca basılan bronz konkav sikkelerde darphane işareti de bulunmamaktadır. Uzun yıllar bu sikkelerin hepsinin Konstantinopolis’de basıldığı kabul edilmiştir. Ancak bu görüş 1950’lerden sonra değişmiştir. Benzer şekilde tasarlanmış olsa da, farklı stil ve ölçülerde basılmış bu sikkeler farklı darphaneleri işaret edebilir. Sikke üzerindeki yazılarda darphane yerine ilişkin herhangi bir verinin bulunmaması ve 12. yüzyıl kaynaklarında darphane operasyonu olan şehir ya da kasabalara ilişkin kayıtların olmaması, bu grup sikkelerin lokalizasyonu, türleri ve üslup özelliklerinin belirlenmesinde tek yolun farklı bölgelerde bulunan sikkelerden ve definelerden elde edilecek bilgilerin toplanması olduğunun gerekliliğini düşündürmektedir⁹. Çünkü bu tip sikkelerin büyük çoğunluğu; hatalı lejand içerir, basit basımlı ve kötü görünümüdür. Ayrıca sikkelerin çap ve ağırlıklarında büyük farklılıklar vardır. Dolayısıyla araştırmacılar 1024-1204 yılları arasında bronz sikke basan tek darphanenin sadece Konstantinopolis olmaması gerektiği sonucuna varmıştır. Örneğin Arkadia’da 1958 yılında bulunan ve yaklaşık 200 sikkeden oluşan define I. Manuel, II. Isaakios ve III. Aleksios sikkelerini içermektedir. Bu definedeki seksen sikke diğerlerinden oldukça farklıdır. İyi işçilikte olan bu seksen sikke Konstantinopolis’de basılmış, diğerleri ise imparatorluğun başka eyaletlerinde basılmış olmalıdır¹⁰. Konstantinopolis dışında bronz konkav sikke basan darphane faaliyetleri çok az bilinmekle birlikte,

⁷ Grierson 1971, 253-260.

⁸ Weller 1969, 235-246.

⁹ Metcalf 1961, 42-63.

¹⁰ Bellinger – Metcalf, 1959, 55-164.

Yunanistan ve Küçük Asya'nın batısında bu sikkelerin basımını yapan küçük darphaneler bulunması olasıdır. Ege'nin kuzey sahil bölgesinde ve Rodos'da dolaşımın kesintiye uğradığı söylenebilir. Ancak Thessalonika (Selanik) ve Konstantinopolis basılan sikkelerin toplandığı ve buradan impatorluğun kuzey ve güneyine dolaşımın sağlandığı yerler olmalıydı¹¹.

Bendal ve Sellwood, 13. yüzyıl başına tarihlenen bir defineden yola çıkarak konkav sikkelerin basım tekniğini açıklamaya çalışmışlardır¹². Yazara göre “trakhea” ya da “konkav” tiplerin basılacağı sikke metali yetkililere önceden tanıtılmış olmalıdır. Yeni tekniğin nedeni ne olursa olsun kalıp kesme ve sikkenin basımı bu değişim ile başa çıkmak için zaman içinde gelişmiştir. Teoriye göre bir kalıbın dış bükey yüzü ile diğer iç bükey yüzü doğru birleşmeli ve bunlar aynı eğrilik yarıçapına sahip olmalıdır. Aslında iki yüzü birlikte ezme zordur, aralarına zımpara tozu (alüminyum oksit) yerleştirildiği söylenebilir. O zaman da sikke kalıbında saflığı bozan yabancı madde ya da sert noktalar gelişecektir. Ayrıca, bu durum üst ve alt kalıbı bir başka sette kullanmayı zorlaştıracaktır. Belki bu yüzden iki yüzeyin (ön ve arka) eğrilik yarıçapı farklıdır. Eğrilik yarıçapı önemli ölçüde daha büyük olan içbükey yüzeye sahip üst kalıpdaki iki kalıp arasındaki boşluklar, üst kalıp bir çekiç darbesi ile vurulduğunda daha fazla deforme olacaktır. Ancak her iki yüzde de genel etki kısmidir ve tasarım merkezde sınırlıdır. Bu konkav sikkelere özgü bir özelliktir. Bununla birlikte eğer üst kalıp daha düşük bir eğrilik yarıçapına sahip olsaydı, tasarım dış çerçevede sınırlı kalırdı. Bilindiği kadarıyla bu şekilde hatalı basılmış konkav sikke bulunmamaktadır. Dolayısıyla üst kalıpların her zaman aynı ve daha büyük eğrilik yarıçapına sahip olduğu varsayılmaktadır¹³. Yaklaşık üç yüzyıl boyunca basımı süren konkav sikke üretiminin sebebi, bükülme ve kırılmalara karşı yeterince ince ve güçlü sikke basmak olabilir. Ancak sikkenin yapısı ne kadar ince olursa, sikke içerisindeki alaşım o derece kırılabilir. Bir çok koleksiyondaki konkav sikkelerin kenarlarındaki çatlaklar bahsi geçen duruma işaret etmektedir¹⁴. Ortaçağ teknolojilerine

¹¹ Metcalf 1961, 42-63.

¹² Konkav formda basılmış sikkelere Antik Çağ'da da rastlanmaktadır. Hatta Kelt dünyasında ve doğuda Sasani ile Hint altın sikkelerinde de görülmektedir. Bk. Rivera 2009, 35-38. Kuzey İtalya, Güney İtalya ve Sicilya'da 7. yüzyıldan 15. yüzyıl sonuna kadar olan süreçte konkav sikke basımı için bk. Stahl 2010, 813-820.

¹³ Bendall - Sellwood 1978, 93-104.

¹⁴ Kütahya Müzesi'ndeki definede de 6, 14, 21, 25-26, 36-37 ve 40 katalog numaralı sikkelerde bu durum açıkça görülmektedir.

ilişkin belgeler oldukça nadirdir. Neredeyse her şey “ticari sır”dır. Ancak metalurji ve mühendisliğin değişmez temel ilkeleri vardır. Bizans konkav İmparatorluk sikkeleri, bize Konstantinopolis’in darphane ustalarının yaratıcılığını karmaşık teknik, ekonomik ve politik sorunları çözmek için bu ilkeleri nasıl uyguladıklarını göstermektedir¹⁵.

İlk kez I. Aleksios döneminde (1081-1118) ortaya çıkan bronz konkav sikkelerin basımına daha sonra imparatorun halefleri, 1204 yılı Latin işgali sonrasında kurulan devletler ve sonrasında da devam edilmiştir. II. Ioannes (1118-43) ve I. Manuel (1143-80) dönemlerinde artış gösteren konkav sikke basımı I. Andronikos (1183-5) döneminde kısa süreli bir kesintiye uğramıştır. Billion aspron trakhea’nın 1136 ve 1199 yılları arasında değerli metal sikkeleri karşısında değeri düşmüştür¹⁶. Örneğin 12. yüzyılda bir trakhea sikke % 6.0-7.0 gümüş içerirken, yaklaşık 1160’larda Manuel döneminde bu oran % 4.5-6.0’ya düşürülmüştür. II. Isaac (1185-1195) döneminde ise gümüş oranı % 2.3-3.0’dür¹⁷.

Bronz konkav sikke dolaşımının¹⁸ özellikle Bulgaristan’da¹⁹ (Tablo 1) ve Karadeniz’in batı sahillerinde²⁰ yoğun olduğu görülmektedir. Büyük definelerin de 1204 yılı öncesine tarihlenenlerinin hemen hemen hepsi bu bölgelerden gelmiştir. Ayrıca Yunanistan’da bulunan bronz konkav

¹⁵ Markowitz 2014.

¹⁶ Hendy – Charles 1970, 13-21; Morrişon 2002a, 933.

¹⁷ Metcalf 1977, 107-131.

¹⁸ Bulgaristan, Batı Karadeniz, Yunanistan, Balkanlar ve Batı Anadolu’da bulunmuş yayınlı define buluntuları tablo 1’de, dn. 18-20, 31, 35’de verilmiştir. Definelerde sikkenin metal cinsi *AE* ya da *Bil.trakhea* olarak verilmiştir ki bu tanım yayınlarda geçtiği hali ile alınmıştır. Adı geçen bölgelerde bulunan AV, AR ve Elektron sikkelerden oluşan sikke defineleri bu çalışma kapsamı dışında olduğu için değerlendirmeye alınmamıştır. Ayrıca Kütahya Müzesi’nde buluna define II. Isaakios, III. Aleksios, Bulgar taklidi ve I. Theodoros sikkelerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla Bulgaristan, Batı Karadeniz, Yunanistan, Balkanlar ve Batı Anadolu’daki define buluntularında adı geçen imparatorların sikkelerinin bulunduğu defineler verilmeye çalışılmıştır.

¹⁹ Bagarentzi, Diabova, Preslav, Urbitza, Zgurigrad, Zlataritzta define bilgileri için bk. Mosser 1935; Assenovgrad, Batkoun Definesi, Belitsa, Byaga, Dolni Vurbishta, Dorkova, Draganova, Gradevo I, Gradevo II, Iskra, Kaloyanovets, Kartal, Kazanluk, Kiustendil I, Kiustendil II, Korten, Kounino I, Kounino II, Logodash, Lom (A), Lom (B), Loukova, Momin Brod, Muglizh I, Muglizh II Ovchartsı, Pazarcık, Pirdop, Pısaratsı, Plovdiv Region, Pokrovnik, Souvatite, Stara Zagora, Strazhitsa, Türkmen I, Türkmen II, Taulovo, Tri Voditsı, Tsepina, Tsruncha, (A), Tsruncha (B), Turnova II, Tvurditzta define bilgileri için bk. Hendy 1969, 325, 331-333, 335-336-339, 344, 346-7, 350-358, 361-70, 375-398.

²⁰ Karadeniz ile Tuna nehri arasında kalan Romanya’nın Köstence, Tulça illeri ve Bulgaristan’ın Dobriç ile Silistre illerini de kapsayan Dobruca bölgesinin kuzeyinde bulunan sikke buluntuları için bk. Manucu-Adameşteanu 2010.

sikkelerin büyük çoğunluğu da 1204 yılı öncesine tarihlenmektedir²¹. Anadolu'daki bronz konkav sikke dolaşımı Yunanistan'a göre daha az bilinmekle birlikte Pergamon ve Sardis kazıları buluntuları bölgesel dolaşımın sınırlı olduğunu ve daha az bulunur tiplerin yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca Bursa Definesi²² göz önüne alındığında Anadolu'nun kuzey batısında bulunan birimlerin Yunanistan'da bulunanlardan farklı olduğu da söylenebilir²³.

Balkan yarımadasında 1250 yıllarına kadar olan sürede altın birimlerin dolaşımında bir durgunluk dikkati çekmektedir²⁴. Ancak bronz konkav sikke dolaşımının 1261 yılına kadar sınırlı derecede de olsa azalmayıp sabit kaldığı anlaşılmaktadır. Bronz konkav sikkeler atıf ve tarih problemleri içerse de, 150 yılı aşkın bir süre, Avrupa'nın büyük bölümünün başlıca para sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. 12. yüzyılın sonuna tarihlenen yaygın bronz konkav definelere bunu göstermektedir. Bu defineler de özellikle yoğun olarak Meriç Nehri'nin kuzeyi, Struma üst havzasının güneyi olmak üzere Bulgaristan'da bulunmuştur. Göze çarpan diğer grup Yunanistan'ın güneyi, Akhaia, kuzey Peloponnesos ve üçüncü grup Anadolu'nun güney-batısıdır. Bunun yanında Ege Denizi'nin kuzey sahilinde ve Rodop'da bu tip sikkelerin dolaşımını kanıtlayacak bir veri bulunmamaktadır²⁵. Araştırmacılar tarafından Teselya'da bu bölgelerin içinde değerlendirilmiştir. Ancak 1957 yılında Teselya'da bulunmuş olan ve

²¹ Yunanistan'da bulunan definelere; Amorgos (91 AE, I. Manuel, 41; II. Isaakios, 24; III. Aleksios, 21; Theodoros Komnenos, 1), Gonia (449 AE, II. Ioaannes, 250; II. Isaakios, 84; III. Aleksios, 111; belirsiz, 4), Rodos (207 AE, I. Manuel, 30; I. Andronikos, 4; II. Isaakios, 163; II. Manuel, 10), Korinth kazı buluntuları (define değil). Bk. Mosser 1935. Arcadia (204 AE, I. Manuel, 81; I. Andronikos, 71; III. Aleksios, 49; II. Isaakios?, 2; belirsiz, 1). Bk. Bellinger - Metcalf 1959, 55-164. Naousa, Paros 1924 (50 AE, I. Manuel, 25; II. Isaakios, 10; III. Aleksios, 14; I. Theodoros, 1). Thessaly 1957 (II. Ioaannes, 4; I. Manuel, 63; I. Andronikos, 33; II. Isaakios, 1; III. Aleksios, 31; I. Theodoros, 2), Levkokoheri 1955 (I. Manuel, 835; II. Isaakios, 38; III. Aleksios, 92; I. Theodoros, 13; belirsiz, 12). Bk. Metcalf 1961, 42-63. Piraus-Pire 1926 (I. Manuel, 2; II. Isaakios, 3; I. Theodoros, 6), Atina 1933 (I. Manuel, 17; II. Isaakios, 1; III. Aleksios, 3; I. Theodoros, 3). Bk. Bellinger 1958, 163-171.

²² Bursa Definesi'nde 344 sikke bulunmaktadır. Sikkeler I. Manuel, II. Isaakios, III. Aleksios, I. Theodoros dönemlerine tarihlenmektedir. Bk. Mosser 1935, 14.

²³ Metcalf 1961, 42-63.

²⁴ Bölgede bulunan definelere sadece %17'si altın birimlerden oluşmaktadır. Bk. Metcalf 1966, 116-126.

²⁵ Bellinger - Metcalf 1959, 155-164. Anadolu'nun güney batısı için, Oniki ada (Dodecanese) olarak bilinen Kos (İstanköy), Rodos, Patmos (Batnoz), Leros, Kalymnos (Kelemez), Astypalaia (İstanbulya), Nisyros (İncirli), Tilos (Cilyaki), Simi (Sömbeki), Chalki, Kastellerizo (Meis) ve Karpathos'daki (Kerpe) 1110-1400 yılları arasındaki para dolaşımı için bk. Baker 2006, 351-377.

II. Ioannes, I. Manuel, Andronikos, II. Isaakios, III. Aleksios, I. Theodoros sikkelerinden oluşan define düşündürücüdür²⁶.

Kütahya Müzesi'ndeki Define

Kütahya Müzesi'nde 2013 yılında gerçekleştirilen çalışmada²⁷, 1959-2013 yılları arasında müze envanterine kaydedilmiş 1415 Bizans sikkesi tespit edilmiştir²⁸. Koleksiyondaki Bizans sikkelerinin 38'i altın²⁹, 7'si gümüş, 1250'si bronz ve 15'i billon'dur. Ayrıca koleksiyonda 59 adet altın sikkeden oluşan bir define³⁰ ve makalenin de konusunu oluşturan 41 adet bronz konkav sikkeden oluşan bir diğer define bulunmaktadır.

Bizans konkav sikke definesi 19.11.1982 tarihinde müzeye yerel bir satıcı tarafından teslim edilmiştir. Definenin buluntu yeri, müze envanterinde Afyonkarahisar-Sandıklı İlçesi-Uluköy³¹ olarak kayıtlıdır. Definede 24 adet II. Isaakios (1185-1195), 14 adet III. Aleksios (1195-1203), 2 adet Bulgar taklidi³² ve 1 adet I. Theodoros (1208-1221) sikkesi vardır.

²⁶ Metcalf 1961, 42-63.

²⁷ Kütahya Müzesi Müdürü Metin Türktüzün'e ve sikke seksiyonundan sorumlu Uzman Recep Karaca'ya destekleri için, müzedeki çalışmalarda envanter defterlerinin taranması ve sikkelerin fotoğraflanmasında yardımcı olan Meydan Palalı, Sevinç Özen ve Mehmet Cihangir Uzun'a yardımları için teşekkür ederim.

²⁸ Müze koleksiyonundaki Bizans sikkelerinin % 80'nin müzeye gelişi yerleri Kütahya İli ve ilçeleri, % 20'nin ise Kütahya'ya yakın illerdir. Kütahya kenti tarihi ile paralel olarak Müze koleksiyonunda 1233 yılı sonrasına tarihlenen bir Bizans sikkesi bulunmamaktadır. Bununla beraber koleksiyonda 5 adet İznik İmparatorluğu sikkesi yer almaktadır. Kütahya 12. yüzyıl boyunca Bizans'ın Anadolu'daki sınır kentlerinden biri olmuş ve dolayısıyla yöredeki Türkmenlerin hedeflerinden biri haline gelmiştir. Kent I. Manuel'in ölümünden sonra 1180 yılında Selçukluların idaresi altına girmiş, Latin İstilasından sonra kısa bir süre İznik İmparatorluğu idaresinde kalmışsa da 1233 yılında I. Aleaddin Keykubat zamanında yeniden Türklerin eline geçmiştir. Kent 1285 yılından sonra Germiyanogulları Beyliği, Moğollar ve Selçukluların mücadelelerine sahne olmuştur. 1381 yılına kadar Germiyanogulları Beyliği hakimiyeti altında olan kent 1390 yılında Osmanlı idaresine girmiştir. Bk. Yıldız 1981-1982, 35-51; Varlık 2002, 580-584; Belke – Mersich 1990.

²⁹ Demirel-Gökalp 2015, 179-196.

³⁰ Demirel-Gökalp – Gandila, "A Hoard of Sixth-Century Byzantine Solidi and Fractions From Gökler in Phrygia", *Revue Numismatique* (2015 yılında basılmak üzere kabul edilmiştir).

³¹ Uluköy bugün Afyonkarahisar-Hocalar İlçesine bağlıdır. Köy Antik Çağ'da Pentapolis'in (Sandıklı) teritoryasında kırsal bir yerleşim olabilir.

³² Geç 12. yüzyıl-erken 13. yüzyıl araştırmacılar tarafından taklit sikkelerinin dolaşımı ile de karakterize edilir. 1204-1262 yılları arasında tarihlenen taklit konkav sikkeler atıf ve darphane sorunları yanı sıra "Bulgar taklidi" olarak isimlendirilmiş ve bunlar "doğrudan kopya" ya da asıllarına "sadık taklit"ler olarak kabul edilmiştir. I. Manuel, II. Isaakios ve III. Aleksios sikkelerinin doğrudan kopyaları olan bu sikkelerin dolaşımı sadece Bulgar toprakları ile sınırlı

Definenin toplam ağırlığı 111.61 gr., sikkelerin ortalama ağırlığı 2.72 gr ve ortalama çapları 24.4 mm'dir³³. Definedeki sikkelerin % 59'u II. Isaakios, % 34'ü III. Aleksios, % 5'i Bulgar Taklidi ve % 2'si I. Theodoros'a aittir. Definde II. Isaakios'un Varyasyon A(b), B(b), C(a); III. Aleksios'un Varyasyon A(ii), B(b), C(a), D(b) ve anomim; Bulgar Taklidi Tip C³⁴; I. Theodoros'un Tip A sikkeleri bulunmaktadır.

20. yüzyıl'ın ilk yarısında yapılan çalışmalarda, önceki bölümde de vurgulandığı üzere bronz konkav sikke definelerinin yoğun olarak Bulgaristan, Batı Karadeniz ve Yunanistan'ın güneyinde ele geçtiği görülmektedir. Anadolu'da bronz konkav sikke dolaşımını açıklayacak yayınlı bir kazı³⁵ ya da müze örnekleri ya da define sayısı sınırlıdır³⁶. Ancak bu durum konkav sikkelerin Anadolu'da dolaşımı olmadığı anlamına gelmez. Örneğin son yıllarda yapılan çalışmalardan biri olan Aigai Kazısı define buluntusu bunu göstermektedir. Manisa-Köseler Köyü'nün 2 km. güneyinde Gün Dağı üzerinde yer alan Aigai'de, 2007 yılı kazılarında, I. Manuel (4), II. Isakios (8), III. Aleksios (4), I. Theodoros (1) ve Latin Takliti (5) sikkelerden oluşan define ele geçmiştir³⁷. Ya da Balıkesir Kuva-i Milliye Müzesi'nde bulunan 15 adet III. Aleksios sikkesi müze envanterinde

kalmayıp tüm Balkanlar ve Batı Anadolu'da görülmektedir. Bk. Maladakis 2011, 1519, dn. 10; Hendy 1999, 46-47, 53-55, 66-80; Baker, 2006, 358-359; Tekin – Erol-Özdizbay 2014, 316-317.

³³ Müze koleksiyonunda define dışında II. Isaakios'un 2 adet (Var.A-b, Env.no. 4936 ve 2658), III. Aleksios'un 3 adet (Var.B-b, Env.no. 8441, 3410 ve 322) ve I. Theodoros'un 2 adet sikkesi (Tip A, Env.no. 6608; Tip B, Env.no. 4011) bulunmaktadır. Bu sikkelerden II. Isaakios'un 1 (Env.no. 2658), III. Aleksios'un 1 (Env.no. 3410) ve I. Theodoros'un 1 (Env.no. 4011) sikkesi, defineyi müzeye satan aynı yerel satıcı tarafından farklı tarihlerde müzeye teslim edilmiştir. Bu sikkelerin söz konusu define ile bir ilgisi olduğu düşünülmemektedir.

³⁴ Bulgar Taklidi sikkelerde *Tip A*, I. Manuel'in Varyasyon C tipine (1195-1200); *Tip B*, II. Isaakios'un Varyasyon A tipine (1200-1202); *Tip C*, III. Aleksios'un Varyasyon II tipine (1202-1215) atfedilmektedir. Bk. Hendy 1999, 435.

³⁵ Edirne-Makedonya Kulesi Kurtarma Kazılarında ele geçen konkav sikkeler için bk. Çantay 2008.

³⁶ Batı Anadolu'da bulunan defineler; Bursa (344 AE, I. Manuel, II. Isaakios, III. Aleksios, I. Theodoros), Bergama (1059 AE, I. Manuel, II. Isaakios, III. Aleksios, I. Theodoros), Edirne-Postallar (374 AE, I. Manuel, III. Aleksios, I. Theodoros, Ioaanes Angelos-Selanik), Priene kazı buluntuları. Bk. Mosser 1935. İstanbul 1933 (I. Manuel, 8; I. Andronikos, 5; II. Isaakios, 4; III. Aleksios, 4). Bk. Bellinger, 1958, 163-171. İstanbul A (1088, Bil.trakhea, II. Ioaannes, I. Manuel, I. Andronikos, II. Isaakios, III. Aleksios), İstanbul B (469 Bil.trakhea, I. Aleksios, II. Ioaannes, I. Manuel, II. Isaakios, III. Alkesios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros), İstanbul-Yenimahalle (152 Bil.trakhea, II. Isaakios?, III. Alkesios, Latin taklidi), Troad (Biga yarımadası, 140 Bil.trakhea, Latin taklidi, I. Theodoros). Bk. Hendy 1969, 348-49, 393, 401.

³⁷ Sezgin – Önder 2013, 141-150.

“kayda geçmemiş” bir definenin parçası olabilir³⁸. Bu örnekler daha önce gerçekleştirilen çalışmaları destekler nitelikte olup Anadolu buluntularının Batı Anadolu ile sınırlı olduğunu gösterse de, Kütahya Müzesi’ndeki definenin ele geçtiği Afyonkarahisar-Sandıklı İlçesi, Ege Bölgesi’nin İç Batı Anadolu bölümünde yer alır. Daha önce de vurgulandığı üzere, yoğun olarak Bulgaristan, Batı Karadeniz ve Yunanistan’ın güneyinde ele geçen ve 12. yüzyılın sonuna tarihlenen definelere (1081-1204 yılı arasına tarihlenenleri), bronz konkav sikkelerin, 150 yılı aşkın bir süre Avrupa’nın büyük bölümünün başlıca para sistemi olduğunu göstermektedir³⁹. Bronz konkav sikke dolaşımının Balkanların batısında-Adriyatik Denizi doğusunda da yoğun olduğu olması⁴⁰ bu görüşü desteklemektedir.

Balkanlarda, 1185-1203 yılları arasına tarihlenen define buluntularının sayısındaki artış/yoğunluk, D. M. Metcalf (1966) tarafından bölgedeki pazar aktivitelerindeki artış ile değil de, askeri ödemeler ile ilişkilendirilir. Çünkü sözü edilen yıllar III. Haçlı seferinin getirdiği güvensizlik ve Bulgarlar ile Bizansın arasındaki savaşlar ile de karakterize edilmektedir. Tablo 1’de Bulgaristan define buluntuları arasında yer alan *Bagarentzi* (2 kilo), *Dorkova* (3 kilo), *Draganova* (3.5 kilo), *Ovchartsi* (3151 adet), *Muglizh I* (1203 adet), *Muglizh II* (6923 adet), *Kaloyanovets* (884 adet), *Stara Zagora* (8 kilo), *Strazhitsa* (35 kilo), *Urbizta* (906 adet), *Tsruncha (A)* (1248 adet) ve *Tri Voditsi* (2 kilo) definelere dikkat edildiğinde sayıların küçümsenemeyecek kadar fazla olduğu görülmektedir. Bölgede bulunan definelere dönemin ekonomik tasarruf tedbirlerinin bir sonucu olarak

³⁸ Ünal 2013, 251-258.

³⁹ Bellinger – Metcalf 1959, 155-164.

⁴⁰ Zagreb Müzesi’nde bulunan ve müzeye geliş yerinin Dalmatia olduğu düşünülen 88 bronz konkav sikkeden oluşan definede II. Ioannes, I. Manuel, I. Andronikos, II. Isaakios, III. Aleksios sikkeleri yer almaktadır. Bk. Mirnik 1981, 97-114; Kos 1993, 303. Hırvatistan’da Zavicajni Müzesi’nde bulunan ve müzeye geliş yeri Mirilovac olarak kaydedilmiş 141 adet sikkeden oluşan definede I. Manuel, II. Isaakios, III. Aleksios, Bulgar Taklidi ve Latin Taklidi sikkeleri yer almaktadır. Bk. Krstic 1988, 117-1126. Arnavutluk’da Butrint’de bulunmuş bir başka define I. Manuel ve II. Isaakios’un sikkelerinden oluşmaktadır ve 86 adettir. Bk. Papadopoulou 2005, 1231-1236. Sırbistan’da Zajecar Ulusal Müzesi’nde bulunan ve müzeye geliş yeri Zagradje olan bir başka define 31 sikke bulunmaktadır. Definede III. Aleksios, Bulgar Taklidi, Latin Taklidi ve I. Theodoros sikkeleri yer almaktadır. Bk. Crnobrnja 1991, 161-163. 1959 yılında Belgrad Ulusal Müzesi tarafından satın alınmış define ise 272 sikkeden oluşmaktadır. Definede I. Manuel, I. Andronikos, II. Isaac, III. Aleksios, Latin Taklidi ve I. Theodoros sikkeleri bulunmaktadır. Bk. Ivanišević 2012, 39-57. Eski Yugoslavya’da bulunmuş ancak bugün Dumbarton Oaks Koleksiyonu’nda yer alan Dumbarton Oaks III (369 Bil.trakhea, I. Manuel, II. Isaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros) için bk. Henty 1969, 340.

daha çok, artan askeri ödemelerde tercih edilen değeri düşürülmüş aspron trakhea (billion) içermektedir ki sonunda %100 bronz sikkeye dönüldüğü de bilinmektedir⁴¹.

Kütahya Müzesi'ndeki definenin buluntu yeri olan Afyonkarahisar-Sandıklı İlçesi 1071 yılında gerçekleşmiş olan Malazgirt Savaşı sonrası 1077 yılında Selçuklu Devleti sınırları içinde yer almıştır. Bölge bir asırdan uzun süren savaşlarda Türk-Bizans sınırı olarak kaldıktan sonra 1176 yılında Miryakefalon (Myriocephalon) Savaşı ardından 13. yüzyılda tamamıyla Türkleşmiştir⁴². Yani definenin ele geçtiği bölge 12. yüzyıl sonunda aslında Bizans'ın hakimiyeti altında olmamakla birlikte, başkent Konstantinopolis'den başlayan Eskişehir-Afyon ve Sandıklı üzerinden Dinar'a gelen ve Batı Anadolu'da Ephesos (Efes) ile Laodikeia (Denizli) yolu ile birleşen ana yollardan biri üzerinde yer almaktadır⁴³. Kütahya Müzesi'ndeki define 1205/1212? yıllarına tarihlenmektedir. Definedeki en erken sikke 1185 yılını tarihlendiği için 1185 yılı define için terminus post quem olarak kabul edebilir. Yani define 1185 yılı öncesine ait olmamakla birlikte 1204 yılı Latin İşgali sonrasına tarihlenmektedir. Definenin ele geçtiği bölgenin Türk-Bizans sınırında sürekli savaşların yaşandığı ve geçici el değiştirmeler sonucunda oluşan değişken hakimiyet alanlarında yer alması, söz konusu definenin "bir askere ya da savaştan kaçan bir aileye ait olabileceği" yönünde bir olasılığı da akla getirmektedir.

⁴¹ Metcalf 1966, 116-126; Murdzhev 2008, 264-265.

⁴² 14. yüzyıl başında Germiyanogulları Beyliği hakimiyetinde kalan bölge 15. yüzyılın başında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bk. Uzunçarşılı 1988, 152; Küpeli 2010, 503-526.

⁴³ Ramsay 1960, 22-23.

KATALOG⁴⁴**II. Isaakios Angelos (1185-1195)**

Konstantinopolis, Billion Trakhea

Öy. : Meryem arkalıklı tahta oturuyor. Tunik ve maphorion giyimli, nimbuslu. Göğsünde sakalsız nimbuslu İsa büstü tutuyor. İki yanında MP θV

Ay. : Okunaksız iki sıra sütundan oluşan yazı. İmparatorun tam boy cepheden tasviri. Stemma, divitesion, yakalı ve mücevherli loros ve sagion giyimli. Sağ elinde haçlı asa, sol elinde akakika tutuyor. Sağ üstte *Manus Dei* belirsiz.

Var. A(b) (İmparatorun yaka kenar süsünde üç nokta bezeme bulunur)

1185-95

- 1** 24 mm., 3.14 gr., ky.6; Env.no.: 5034
- 2*** 24/31 mm., 3.01 gr., ky.6; Env.no.: 5033
- 3*** 21/24 mm., 2.88 gr., ky.6; Ref.: Henty, 1999, 380, no. 3b.15; Env.no.: 5020
- 4** 22/24 mm., 2.79 gr., ky.6; Env.no.: 5048
- 5*** 22/25 mm., 2.67 gr., ky.6; Env.no.: 5043
- 6*** 24/25 mm., 2.54 gr., ky.6; Env.no.: 5044
- 7** 22/26 mm., 2.52 gr., ky.6; Env.no.: 5054
- 8*** 24 mm., 2.49 gr., ky.6; Env.no.: 5023
- 9** 23 mm., 2.44 gr., ky.6; Env.no.: 5056
- 10** 22/26 mm., 2.33 gr., ky.6; Env.no.: 5049
- 11** 24 mm., 2.32 gr., ky.6; Env.no.: 5040
- 12** 20/25 mm., 1.68 gr., ky.6; Env.no.: 5021

Var. B(b) (İmparatorun yaka kenar süsünde altı, yedi ya da sekiz nokta bezeme bulunur)

1185-95

- 13** 22/26 mm., 3.15 gr., ky.6; Env.no.: 5052
- 14*** 25/27 gr., 3.10 gr., ky.6; Env.no.: 5024
- 15*** 22/24 mm., 2.90 gr., ky.6; Ref.: Henty, 1999, 380, no.3d.4; Env.no.: 5046
- 16** 24/27 mm., 2.82 gr., ky.6; Env.no.: 5041

⁴⁴ Katalogda yer alan teknik kısaltmalar: Ay.: Arka Yüz; Env.no.: Müze Envanter Numarası; ky.: Kalıp yönü; Öy.: Ön Yüz; Ref.: Referans; Var.: Varyasyon; *: Orijinal ölçüsünde fotoğrafı verilen sikke.

- 17** 22/24 mm., 2.69 gr., ky.6; Env.no.: 5018
18 25/29 mm., 2.59 gr., ky.6; Env.no.: 5019
19* 24/27 mm., 2.54 gr., ky.6; Env.no.: 5050
20 25/27 mm., 2.37 gr., ky.6; Env.no.: 5027
21* 23/26 mm., 2.37 gr., ky.6; Env.no.: 5026
22 23/27 mm., 2.09 gr., ky.6; Env.no.: 5036
23 23/25 mm., 1.84 gr., ky.6; Env.no.: 5047

Var. C(a) (tahtın iki yanında yıldız var)

1185-95

- 24** 21/23 mm., 1.95 gr., ky.6; Ref.: Hendy, 1999, 382, no.3e.1; Env.no.: 5057

III. Aleksios Angelos (1195-1203)

Konstantinopolis, Billion Trakhea

Öy. : ΚΕΡΟ ΗΘΕΙ. İsa'nın nimbuslu sakalsız büstü. Tunik ve kolobion giyimli. Sol elinde tomar var. Nimbusundaki haç kolları içinde nokta bezeme. İki yanında IC XC

Ay. : Yazı okunaksız. İmparator ve Aziz Konstantinos'un cepheden tam boy tasvirleri. Aralarında haçlı glabus tutuyorlar. Her ikisi de stemma, yakalı ve mücevherli loros giyimli. İkisi de labarum tutuyor.

Var. A (ii)

1197-1203

- 25*** 20/25 mm., 1.83 gr., ky.6; Ref.: Hendy, 1999, 409, no.3c.4; Env.no.: 5017

Var. B(b)

1195-1203

- 26*** 23/27 mm., 3.10 gr., ky.6; Env.no.: 5042
27 26/28 mm., 2.92 gr., ky.6; Ref.: Hendy, 1999, 412, no.3e.1; Env.no.: 5028

Var. C(a)

1195-1203

- 28*** 24/26 mm., 3.10 gr., ky.6; Env.no.: 5055
29 22/25 mm., 2.78 gr., ky.6; Ref.: Hendy, 1999, 412, no.3f.4; Env.no.: 5051
30 23/27 mm., 2.76 gr., ky.6; Env.no.: 5022
31* 25 mm., 2.34 gr., ky.6; Env.no.: 5030

Var. D (b)

1195-1203

32* 24/27 mm., 3.42 gr., ky.6; Env.no.: 5038

33 24/27 mm., 3.10 gr., ky.6; Env.no.: 5025

34* 25 mm., 3.07 gr., ky.6; Ref.: Hendy, 1999, 414, no.3i.2; Env.no.: 5029

35 22/27 mm., 2.93 gr., ky.6; Env.no.: 5039

Anonim Var.

1195-1203

36* 22/24 mm., 3.01 gr., ky.6; Ref.: Hendy, 1999, 414, no.3j.2; Env.no.: 5035

Var. Okunamayan

37* 22/24 mm., 3.24 gr., ky.6; Env.no.: 5032

38 22 mm., 2.98 gr., ky.6; Env.no.: 5053

Bulgar Taklitleri

Darphanesi Belirsiz, Billion Trakhea, Tip C

Öy. : Yazı okunaksız. İsa'nın cepheden büstü. Tunik ve kolobion giyimli. Sol elinde tomar tutuyor.

Ay. : Yazı okunaksız. İmparator ve Aziz Konstantinos'un nimbuslu tam boy cepheden tasviri.

1202-1215?

39* 22 mm., 3.30 gr., ky.6; Env.no.: 5045

40* 26/29 mm., 2.67 gr., ky.6; Env.no.: 5037

Nikai İmparatorluğu

I. Theodoros (1208-1221)

Nikaia, Billion Trakhea, Tip A

Öy. : Meryem arkalıksız tahta oturuyor. Nimbuslu, tunik ve maphorion giyimli. Göğsünde nimbuslu, sakalsız İsa büstü tutuyor. İki yanında MP ΘV

Ay. : Yazı okunmuyor. Solda İmparator ve sağda Aziz Theodoros'un cepheden tam boy tasviri. Aziz sakallı ve nimbuslu. Aralarında uzun patrik haçı tutuyorlar. İmparator yakalı ve panelli loros giyimli. Sağ elinde labarum var. Aziz kısa askeri giysili. Sol elinde mızrak var.

1205/12(?)

41* 22 mm., 3.84 gr., ky.6; Ref. Hendy, 1999a, 460, no.5b.2; Env.no.: 5031

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Baker 2006 Baker, J. R., "Some Notes on the Monetary Life of the Dodecanese and its Microasiatic Peraia, ca. 1100-1400", in *Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη μικρασιατική τους περαία*, Athens, 351-377.
- Baker – Stahl 2013 Baker, J. – A. M. Stahl, "Coinage and Money in the Morea after the Fourth Crusade", *Viewing the Morea Land and People in the Late Medieval Peloponnese* (Ed. Sharon E. J. Gerstel), Washington, DC, 153-184.
- Bellinger, 1958 Bellinger, A. R., "Three Hoards of Byzantine Bronze Coins", *Greek Roman and Byzantine Studies* 1/2, 163-171.
- Bellinger – Metcalf 1959 Bellinger, A. R. – D. M. Metcalf, "A Hoard of Byzantine Scyphate Bronze Coins from Arcadia", *The Numismatic Chronicle* 19, 155-164.
- Belke – Mersich 1990 Belke, K. – N. Mersich, *Phrygien und Pisidien*, TIB, Wien.
- Bendall – Sellwood 1978 Bendall, S. – D. Sellwood, "The Method of Striking Scyphate Coins Using Two Obverse Dies: In the Light of an Early Thirteenth Century Hoard", *The Numismatic Chronicle* 138, 93-104.
- Crnobrnja 1991 Crnobrnja, N. A., "The Hoard of Byzantine Bronze Scyphates from Zagradje near Zajecar", *Starinar* 42, 61-163.
- Çantay 2008 Çantay, D., *Edirne-Makedonya Kulesi Kurtarma Kazılarında Ele Geçen Bizans Sikkeleri ve Mühürleri* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Demirel-Gökalp 2015 Demirel-Gökalp, Z., "Kütahya Müzesi'ndeki Bizans Altın Sikkeleri", *Kütahya Müzesi 2014 Yıllığı* II, 179-196.
- Füeg 2010 Füeg, F., "The Beginning of the Concavely Struck Histamena", *Travaux et Memoires* 16 Melanges Cecile Morrisson, Paris, 273-276.
- Grierson 1971 Grierson, P., "Nummi Scyphati. The Story of Misunderstanding", *The Numismatic Chronicle* 11, 253-260.
- Grierson, 1982 Grierson, P., *Byzantine Coins*, Berkeley and Los Angeles.
- Grierson 1999 Grierson, P., *Byzantine Coinage*, Washington DC.
- Hendy 1969 Hendy, M. F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington DC.
- Hendy 1999 Hendy, M. F., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume Four Part 1, Alexius I to Michael VIII 1081-1261* (Ed. A. R. Bellinger - P. Grierson), Washington DC.
- Hendy 1999a Hendy, M. F., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume Four Part 2, Alexius I to Michael VIII 1081-1261* (Ed. A. R. Bellinger - P. Grierson), Washington DC.

Hendy – Charles 1970

- Hendy, M. F. – J. A. Charles, “The Production Techniques, Silver Content and Circulation History of the Twelfth-Century Byzantine Trachy”, *Archaeometry* 12/I, 13-21.
- Ivanišević 2012 Ivanišević, V., “Ostava vizantijskih traheja iz Zablaca kod Čačka” (The hoard of Byzantine trachea from Zablacé near Čačak), *Zbornik radova Narodnog muzeja* XLI, 39-57.
- Kos 1993 Kos, P., “Ancient Numismatic in former Yugoslavia, A Survey for the Period 1981-1991”, *Arheoloski Vestnik* 44, 295-307.
- Krstic 1988 Krstic, S., “Ostava Vizantijskih skifata iz Mirilovca kod paracina” (A Hoard of Byzantine Scyphates from Mirilovac Near Paracin)”, *Numizmaticar* 21, 117-1126.
- Küpeli 2010 Küpeli, Ö., “XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXV/2, 503-526.
- Maladakis 2011 Maladakis, V., “Coinage and Money in the ‘Years of Insecurity’: the Case of Late Byzantine Chaldiki (Thirteenth-Fourteenth Century)”, *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress Glasgow 2009* (Ed. Nicholas Holmes), Glasgow, 1517-1533.
- Manucu-Adameşteanu 2010 Manucu-Adameşteanu, G., *Monede bizantine Descoperite in nordul Dobrogei: secolele X-XIV*, Bucuresti.
- Markowitz 2014 Markowitz, M., “Why did Byzantine Coins Become Cup-Sahep?”, *Coin Week*, April 25, <<http://www.coinweek.com/featured-news/byzantine-coins-become-cup-shaped/>> 13.02.2015.
- Metcalf 1961 Metcalf, D. M., “Byzantine Scyphate Bronze Coinage in Greece”, *The Annual of the British School at Athens* 56, 42-63.
- Metcalf 1966 Metcalf, D. M., *Coinage in the Balkans, 820-1355*, Chicago.
- Metcalf 1977 Metcalf, D.M., “Silver and Tin in the Byzantine Trachy Coinages, ca. 1160-1261”, *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* CXXIII, 107-131.
- Metcalf 1979 Metcalf, D. M., *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London.
- Mirnik 1981 Mirnik, I., “Skupni Nalazi Novca iz Hrvatske I Skupni Nalaz Novca iz 12. Stoljecau Dalmaciji” (A Hoard of Byzantine Coins of the 12th Cent. From Dalmatia), *Vjesnik Arh. Muz. Zagreb* 14, 97-114.
- Morrisson 2002 Morrisson, C., “Coinage and Money Byzantine Typika”, *Dumbarton Oaks Papers* 56, 263-275.
- Morrisson 2002a Morrisson, C., “Byzantine Money: Its Production and Circulation”, *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* (Ed. Angeliki E. Laiou), Washington, DC., 909-966.
- Mosser 1935 Mosser, S. McA., *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards*, New York.

- Murdzhew 2008 Murdzhew, P., "The Medieval Town in Bulgaria, Thirteenth to Fourteenth Century", A Dissertation Presented to the Graduate School of the University of Florida in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor Of Philosophy University of Florida, 264-265.
- Papadopoulou 2005 Papadopoulou, P., "Un tresor monetary de trachea de billon du XIIe siècle provenant de Butrint (Albania)", XIIIe Congreso Internacional de Numismatica, Madrid 2003: Actas-Proceedings-Actes I (Ed. C. Alfaro – C. Marcos – P. Otero), Madrid, 1231-1236.
- Ramsay 1960 Ramsay, W. M., Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (Çev. M. Pektaş), İstanbul.
- Rivera 2009 Rivera, A. T., "Ipotesi Circa La Tecnica Di Coniazion dei Trachy", Monete Antiche 43, 35-38.
- Sezgin – Önder 2013 Sezgin, Y. – M. Önder, "Aigai Bizans Sikke Definesi", Arkeoloji Dergisi XVIII, 141-150.
- Stahl 2010 Stahl, A. M., "Bowls and Cups: Concave Coins in Medieval Italy and in Byzantium", Travaux et Memoires 16 Melanges Cecile Morriison, Paris, 813-820.
- Talbot 2000 Talbot, Alice-Mary (çev.), "Attaleiates: Rule of Michael Attaleiates for his Almshouse in Rhaidestos and for the Monastery of Christ Panoiktirmon in Constantinople", Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments (Ed. J. Thomas – A. Constantinides Hero), Washington, DC, 2000, 326-376.
- Tekin 1999 Tekin, O., Yapı Kredi Koleksiyonu Bizans Sikkeleri, İstanbul.
- Tekin – Erol-Özdizbay 2014 Tekin, O. – Erol-Özdizbay, A., "Coins from Alliano Excavation: Campaign of 2000" (J. Baker, "Late Byzantine Coins"), Colloquium Anatolicum XIII, 293-336.
- Uzunçarşılı 1988 Uzunçarşılı, İ. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara.
- Ünal 2013 Ünal, C., "A Group Of Copper Trachy of Aleksios III Angelos (1195-1203) From Kuva-yi Milliye Museum/Balıkesir" the Representation of Saint Konstantinos on Byzantine Coin Iconography in the Beginning of the 13th Century", Nis and Byzantium XII, 251-258.
- Weller 1969 Weller, H. L., "Eighteen Byzantine Scyphate Coins of the Late 1200s", The Numismatic Chronicle 9, 235-246.
- Wroth 1908 Wroth, W., Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum II. London (Tıpkı basım: Elibron Classics, 2003)
- Varlık 2002 Varlık, M. Ç., "Kütahya", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 26, 580-584.
- Yıldız 1981-1982 Yıldız, H. D., "Kütahya'nın Tarihçesi", Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, 35-51.

<i>Assenovgrad</i> (170 AE, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar taklidi, Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Gradevo I</i> (104 Bil.trachy, II. Ioannes, I. Manuel, I. Andronikos, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Kounino II</i> (106 Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaacios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Preslav</i> (105 AE, I. Basileios, Ioannes Tizimiske, IV. Mikhael, Theodora, I. İsaakios, X. Konstantinos, II. Ioannes, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsakios, III. Aleksios)	<i>Türkmen II</i> (117 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios), Taulovo (834 Bil. trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Alkesios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)
<i>Bagarentzi</i> (2 kilo, II. İsaakios), Bania (600 gr., Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios)	<i>Gradevo II</i> (351 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Logodash</i> (301 Bil. trachy, İsakios Komnenos (Kıbrıs), II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Pazarcık</i> (214 Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Tri Voditsi</i> (2 kilo Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaakios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros, III. Ioannes Dukas-Vatatzes, Theodoros Komnenos- Dukas, Manuel Komnenos Dukas, Ioannes Komnenos Dukas)
<i>Batkoun</i> (10 kilo AE, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios)	<i>Iskra</i> (84 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios)	<i>Lom (A)</i> (3633 Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Pirdop</i> (62 Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar Taklidi)	<i>Tsepina</i> (16 Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)
<i>Belitsa</i> (I. Manuel, II. İsaakios), Brestova (I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Kaloyanovets</i> (884 Bil.trachy, II. Ioannes, I. Andronikos, II. İsaakios), Kartal (39 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar taklidi)	<i>Lom (B)</i> (1376 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Alkesios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Pisaratsi</i> (70 Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, Manuel Komnenos Dukas, III. Ioannes Dukas-Vatatzes)	<i>Tsruncha (A)</i> (1248 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Alkesios, Bulgar taklidi)

<i>Byaga</i> (I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Kazanluk</i> (1060 Bil.trachy, II. İoaannes, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar taklidi)	<i>Loukova</i> (974 Bil.trachy, II. İoaannes, I. Manuel, I. Andronikos, İsaakios Komnenos (Kıbrıs), II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Plovdiv Region</i> (94 Bil.trachy, I. Aleksios, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios)	<i>Turnova II</i> (648 Bil.trachy, İsaakios Komnenos (Kıbrıs), II. İsaakios, III. Alkesios, Bulgar taklidi),
<i>Diabova</i> (II. İsaakios- 38 AE), Granitza (I. Aleksios, 4AE; I. Manuel, 59 AE; II. İsaakios, 380 AE)	<i>Kiustendil I</i> (566 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklisi, I. Theodoros)	<i>Momin Brod</i> (106 Bil.trachy, II. İoaannes, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Souvatite</i> (407 Bil.trachy, II. İoaannes, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Tvurditza</i> (217 Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaakios, III. Alkesios, Bulgar taklidi)
<i>Dolni Vurbishta</i> (99 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Kiustendil II</i> (371 Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Muglizh I</i> (1203 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar taklidi)	<i>Stara Zagora</i> (8 kilo Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Alkesios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Urbitza</i> (906 AE, I. Manuel, II. İsakios, III. Aleksios)
<i>Dorkova</i> (3 kilo AE, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros, İoaannes Komnenos- Dukas, III. İoaannes)	<i>Korten</i> (149 Bil.trachy, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Muglizh II</i> (6923 Bil.trachy, I. Manuel, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi, I. Theodoros)	<i>Strazhitsa</i> (35 kilo Bil. trachy, II. İoaannes, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, III. Alkesios, Bulgar taklidi)	<i>Zgurigrad</i> (12 AE, I. Aleksios, II. İoaannes, I. Manuel, II. İsaakios)
<i>Draganova</i> (3.5 kilo AE, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios)	<i>Kounino I</i> (349 Bil.trachy, II. İsaakios, III. Aleksios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Ovchartsı</i> (3151 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios, Bulgar ve Latin taklidi)	<i>Türkmen I</i> (11 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, II. İsaakios)	<i>Zlataritza</i> (467 Bil.trachy, I. Manuel, I. Andronikos, III. Aleksios)

Tablo 1 Bulgaristan'da Bulunan Konkav Sikke Defineleri

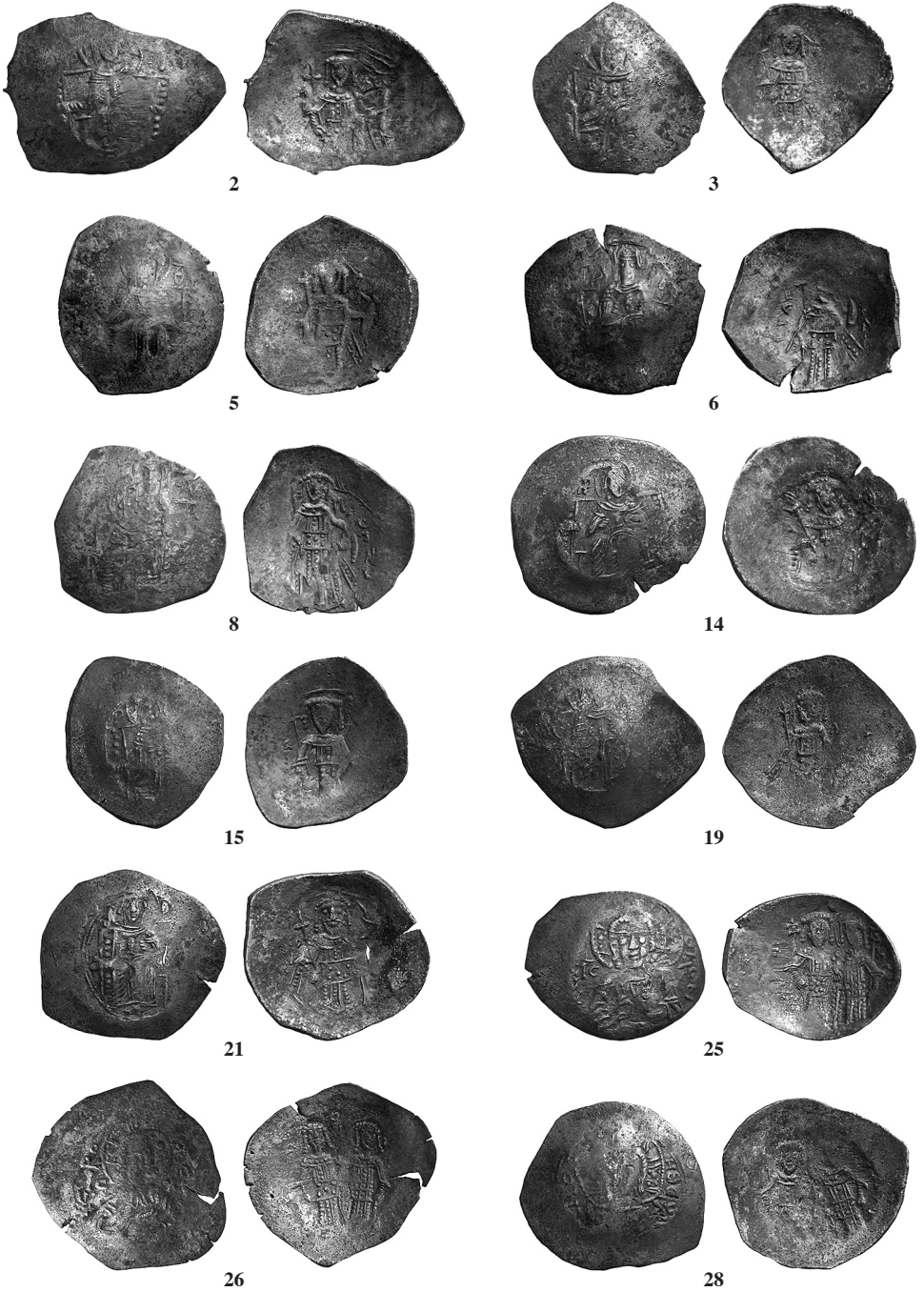

Fig. 1 2-3, 5-6, 8, 14-15, 19, 21, 25-26, 28 Katalog No'lu Sikkeler

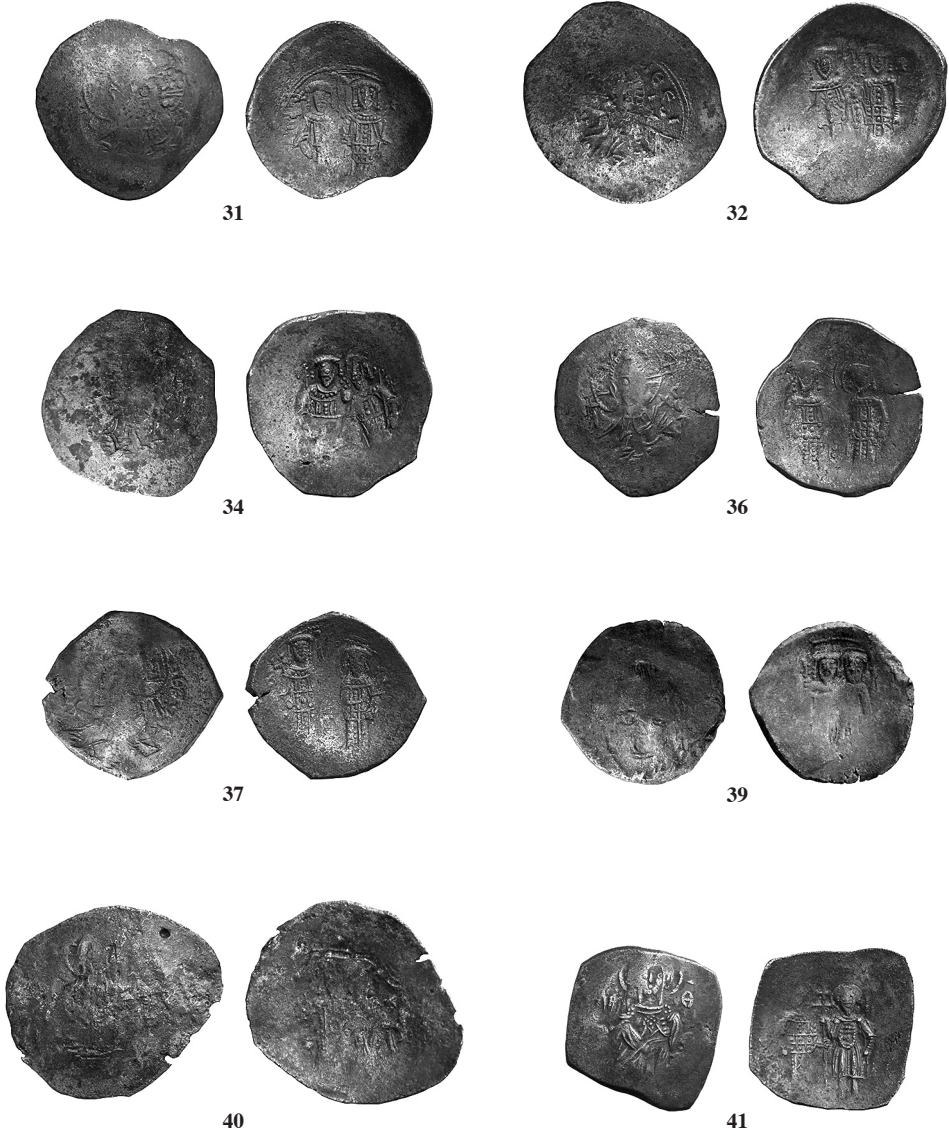

Fig. 2 31-32, 34, 36-37, 39-41 Katalog No'lu Sikkeler

